

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

ШАЮК ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 159.923.2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ
У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Хмельницький – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Тернопільському національному економічному університеті, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор **Фурман Анатолій Васильович**, Тернопільський національний економічний університет, кафедра соціальної роботи, завідувач.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Москалець Віктор Петрович**, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра загальної та експериментальної психології, завідувач;

кандидат психологічних наук **Кихтюк Оксана Василівна**, Волинський національний університет імені Лесі Українки, кафедра загальної та соціальної психології, старший викладач.

Захист відбудеться « ____ » _____ 2012 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 70.705.02 Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29003.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29003.

Автореферат розісланий « ____ » _____ 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

О. Б. Самохвалов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Соціально-економічні та культурно-ціннісні перетворення, які відбуваються в країні у зв'язку з глобалізаційними та інтеграційними процесами, істотно підвищують вимоги до рівня підготовки студентів ВНЗ економічного профілю як майбутніх фахівців ринку праці та міжособистих ділових стосунків. Основна мета сучасної професійної освіти – це, передусім, підготовка компетентного спеціаліста, здатного до соціальних, економічних та міжкультурних форм діяння. На перший план у процесі навчання ставиться завдання не стільки привласнення знань і вмінь, скільки розвиток відповідних особистісних рис, потрібних для реалізації отриманих знань і набутого досвіду, готовність та спроможність кожного повно реалізувати свій професійний потенціал. До того ж в ієрархії критеріїв професіоналізму сучасного фахівця все більшого значення набувають системно організовані інтелектуальні, комунікативні, рефлексивні та моральні витоки, серед яких здатність до толерантної поведінки, готовність взаємодіяти і йти на компроміси й домовлятися мають чи не найбільший пріоритет.

На сьогодні існує певна науково-психологічна база, сформульовано коло ідей, положень та концепцій у висвітленні проблематики толерантності. Так, теоретичне обґрунтування сучасних підходів до вивчення толерантності, здійснене у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Г. Бардієр, О. Бичко, Н. Бахарева, І. Бех, Ж. Вірна, Я. Гошовський, Л. Засєкіна, З. Карпенко, О. Кихтюк, О. Клепцова, П. Лушин, В. Москалець, В. Рибалка, О. Стрельцова, М. Шугай, Т. Щербан та ін., що свідчить про доволі широкий діапазон її дослідження: толерантність як загальнолюдська та загальносуспільна цінність, як особистісна риса і властивість, особистісний смисл і ціннісна орієнтація, як групова норма і форма соціальної взаємодії, механізм спілкування і культура ведення діалогу, а також професійно значуща властивість спеціалістів, які працюють із людьми.

Водночас психологічні особливості формування толерантності студентів-економістів вивчені недостатньо, фрагментарно та без орієнтації на розкриття сутності толерантності і як окремого психокультурного явища, і як важливої риси сучасного спеціаліста. Загалом не існує чітко обґрунтованої системи формування толерантності фахівців економічного профілю, незважаючи на об'єктивну потребу в них. Такий проблемний стан зумовив вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану наукової роботи Тернопільського національного економічного університету в межах науково-дослідницької теми «Соціогуманітарна мислєдіяльність як методологічна основа соціальної роботи» (держреєстраційний номер 0109U000042). Роль здобувача у розробці цієї теми полягає у вивченні толерантності як соціокультурного явища.

Тему дисертації затверджено вченою радою Тернопільського національного економічного університету (протокол №4 від 30.11.2009 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень

з педагогічних і психологічних наук в Україні АПН України (протокол №8 від 22.12.2009 р.)

Мета дослідження – вивчити психологічну структуру професійної толерантності студентів ВНЗ економічного профілю й емпірично дослідити психологічні особливості її формування.

Відповідно до сформульованої мети передбачено вирішити такі **задачі дослідження**:

1. Висвітлити теоретико-методологічні засади психологічного пізнання толерантності як соціально-культурного явища.

2. Системно обґрунтувати структуру толерантності особистості та психологічні особливості її покомпонентного розвитку в майбутніх економістів.

3. Емпірично дослідити психологічні особливості формування професійної толерантності студентів-економістів і проаналізувати одержані результати.

Об'єкт дослідження – толерантність особистості як інтегральна психологічна риса майбутніх економістів.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування професійної толерантності у студентів-економістів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування таких методів: *теоретичних* – аналіз, порівняння, абстрагування, систематизації, підпорядкованих завданню сутнісного вивчення толерантності, *емпіричних* – спостереження, опитування, бесіди, тестування (для визначення мотиваційно-ціннісного компонента толерантності, у тому числі й виразності термінальних вартостей (власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне задоволення, збереження індивідуальності), а також їх наявність у різних сферах життя студентства – навчання й освіта, сімейне та громадське повсякдення, захоплення – «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І. Сеніна; для діагностики мотиваційної структури – «Методика вимірювання мотивів і мотивації» В. Мільмана; для розпізнавання когнітивної складової толерантності – опитувальник «Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища» А. Фурман, О. Шаюк; для визначення емоційно-вольового компонента толерантності, зокрема емоційної стійкості, врівноваженості, самоприйняття, емпатії, поведінкової гнучкості та психологічної спрямованості, самовладання та наполегливості – Каліфорнійський і Фрайбурзький особистісні опитувальники і тест-опитувальник вольового самоконтролю Є. Ейдмана; для вивчення конативного компонента толерантності, у тому числі життєвих стратегій – опитувальник «Стратегії самоствердження особистості» (ССО) Є. Нікітіна, Н. Харламенкової; для поглибленого аналізу рефлексивного компонента толерантності, передусім для обґрунтування рівнів рефлексивності – психодіагностична методика «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова–В. Пономарьової) та *статистичних* – кореляційний аналіз за критерієм

г Пірсона (для встановлення взаємозв'язку показників емоційно-вольового компонента толерантності).

Наукова новизна одержаних результатів:

уперше: подано систематику методологічних підходів до вивчення толерантності; обґрунтовано п'ятикомпонентну структуру професійної толерантності майбутніх економістів (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий, конативний, рефлексивний) та охарактеризовано психологічні особливості її розвиткового перебігу й формування у студентів економічних ВНЗ;

удосконалено: теоретичні засади та методологічні процедури психологічного пізнання толерантності як соціокультурного явища; організаційно-процесуальні схеми емпіричного дослідження компонентів професійної толерантності;

подальшого розвитку набуло: змістовно-значеннєве наповнення понять «толерантність», «професійна толерантність», «самотолерантність», «інтолерантність», «толерантність професійного спілкування»; дослідження психоформувального впливу чотирьох груп експериментальних умов формування професійної толерантності студентів-економістів.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати дослідження можуть бути використані: 1) професорсько-викладацьким складом ВНЗ економічного профілю для формування професійної толерантності студентів; 2) практичними психологами ВНЗ для діагностики і дослідження толерантності; 3) керівниками підприємств задля створення толерантної атмосфери у виробничих відносинах; 4) викладачами університетів під час проведення навчальних занять із дисциплін «Соціологія», «Психодіагностика», «Психологія відповідальності», «Психології і педагогіка» (для економічних ВНЗ) тощо.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Тернопільського національного економічного університету (довідка про впровадження №126-24/2053 від 03.10.2011 р.), Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя (протокол №2 від 8.09.2011 р.).

Особистий внесок здобувача. У науковій статті «Ділове спілкування як складова професійної компетентності сучасного спеціаліста», що написана у співавторстві з Л. Мельник, особистий внесок здобувача полягає у здійсненні аналізу толерантності професійного ділового спілкування як багаторівневої професійно значущої характеристики особистості та діяльності сучасного спеціаліста економічної сфери.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорено та схвалено на: п'ятій всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання лінгвістики, літературознавства та інноваційної методики викладання іноземних мов» (Тернопіль, 2011 р.); наукових конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського національного економічного університету «Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період» (Тернопіль, 2007 р., 2008 р.).

Публікації. Основні результати дослідження надруковані у 9 наукових працях, із них 6 наукових статей – у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та 8 додатків. Загальний обсяг дисертації складає 168 сторінок і містить 9 рисунків та 23 таблиці. Список використаних джерел – 157 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **першому розділі** – «Теоретико-методологічні засади психологічного пізнання толерантності як соціокультурного явища» – здійснено теоретико-методологічний аналіз видів, рівнів, аспектів та підходів до вивчення толерантності як соціокультурного явища і водночас як інтегральної риси особистості. Також критично переосмислені найбільш уживані в сучасному науковому дискурсі визначення та значеннєво-сміслові інваріанти терміна «толерантність». Увагу зосереджено на висвітленні сутності основних методологічних підходів до витлумачення толерантності: аксіологічного (А. Капто, П. Ніколсон, І. Бубіс, А. Бодрілін, Є. Бистрицький та ін.), ідеально-типологічного (Дж. Ролс, Д. Рафаель, Р. Друа, В. Янкелевич та ін.), конфліктологічного (Б. Капустін, Ш. Муфф, Ж. Лаклау та ін.), онтолого-історичного (М. Уолцер, Л. Скворцов та ін.), гносеологічного (В. Ладов, О. Мезенцева та ін.), ксенологічного (В. Лекторский, Т. Алексіна, Дж. Лорсен та ін.), екзистенційно-гуманістичного (О. Асмолов, Е. Гусерль, М. Хайдеггер та ін.), соціокультурного (А. Якимович, Л. Дробижева, Ш. Шалін та ін.). Як метапідхід аргументовано вітакультурну парадигму, предметом рефлексії якого є формозмістові переваги інших підходів.

Аналіз вищеназваних методологічних підходів до дослідження феномена толерантності яскраво засвідчує, що науковцям різного фаху не вдається не тільки дати толерантності однозначну дефініцію, звести її суть до якоїсь однієї характеристики, але й локалізувати змістовне наповнення цього явища у певній тематиці. А це означає, що її сутність не може зводитися лише до окремої риси чи характеристики. Водночас така багатоаспектність вивчення зумовлює немало складностей і протиріч у розумінні цього феномена: з одного боку, вчені згодні, що толерантність є чеснотою, цінність якої важко заперечити, з іншого – не всі одностайні в думці про межі, ліміти, форми вираження й узагалі – у трактуванні передумов, чинників та механізмів дії-перебігу цього суто людського явища. Однак результати проведених теоретизувань однозначно вказують на те, що толерантність – це складне соціокультурне явище, що у проекції на економічну сферу суспільства сутнісно постає як професійно важлива властивість-риси економіста, котра полягає у його здатності сприймати без агресії судження, емоції, вчинкові дії, характер повсякденної поведінки, зовнішність і будь-які інші особливості людей, які його оточують у царині ділового довілля, головню шляхом встановлення взаємостосунків довіри, співпраці, компромісу, відповідальності. Іншими словами, фахівець сучасної економіки зобов'язаний не тільки мати ґрунтовні теоретичні знання і володіти

методами роботи в галузі підприємництва, управління виробництвом, економічного аналізу, бухгалтерського обліку, наукового менеджменту і маркетингу, контролю і аудиту, а й уміти швидко орієнтуватися в нестабільному ринковому просторі, приймати самостійні рішення в умовах ризику та невизначеності, знаходити оригінальні рішення, а головне – володіти комунікативними навичками продуктивного спілкування у професійній сфері.

На основі теоретичного аналізу специфіки професійного ділового спілкування спеціалістів економічної сфери розкрито зміст поняття «толерантність професійного спілкування». З'ясовано, що означена толерантність – це важлива професійна властивість спеціаліста-економіста, котра виявляє свою сутність як готовність до ефективної взаємодії в умовах продуктивного економічного співжиття, мотиваційно-смыслову налаштованість на рівноправне спілкування і здатність до операціоналізації своєї праці, яка містить стійку систему прийомів, методів та засобів комунікативної поведінки.

Відтак професійна толерантність економіста визначається як інтегральна риса його особистості, яка охоплює гуманне ставлення до природного середовища і суб'єктного довкілля, ґрунтовні знання у сфері економіки суспільного виробництва, соціальні норми і цінності як основу виконання службових та громадянських обов'язків, уміння і навички ефективного ведення чітко упредметненої господарської діяльності, а також досвід здійснення діалогічної комунікації і продуктивної ділової взаємодії у формальних та неформальних спільнотах.

У **другому розділі** – «Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів» – нами співвіднесено найбільш загальне уявлення про толерантність із широким колом психологічних категорій, концепцій, теорій, а також проаналізовано здобутки основних психологічних напрямків, а саме екзистенційно-гуманістичного, когнітивного, психоаналітичного, бігевіористичного, особистісного.

Результати проведеного теоретичного аналізу дозволили зробити висновок про те, що толерантність – складне психологічне явище, яке структурно охоплює єдність мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, когнітивного та рефлексивного компонентів, кожен з яких характеризує окремий психозмістовий сегмент толерантного ставлення особи до світу, інших людей і самої себе, адекватного розуміння нею ситуацій і подій проблемного довкілля, рефлексивної свідомості і діяльного мислення на предмет збагачення її ціннісно-смыслові сфери, вироблення й зреалізування самобутньої програми власного життєвого шляху та ґрунтового переосмислення своєї багатоаспектної діяльності за канонами любові, добра, співробітництва, партнерства тощо.

Теоретичні положення щодо структури толерантності та психозмістових характеристик її компонентів було використано на подальших етапах емпіричного дослідження, зокрема під час констатувального експерименту, що проводився упродовж вересня-жовтня 2009 року на базі Тернопільського національного економічного університету (ТНЕУ) із студентами 1-го, 3-го та

5-го курсів (вибірка становила 208 осіб). Результати дослідження показали, що для переважної більшості студентів-економістів характерний низький рівень толерантності, однак з тенденцією до зростання психологічного наповнення її структурних компонентів від 1-го до 5-го курсу. Зокрема, це яскраво підтверджують факти: а) наявності в них низького рівня змістового розуміння толерантності як соціокультурного явища: у першокурсників – 70%, у третьокурсників 59,7% й у п'ятикурсників 52,0%; б) обмеженого розвитку внутрішнього самоконтролю студентів названих курсів з тенденцією до його поліпшення – відповідно 61,3%, 66,5%, 75,8%; в) посередньої ділової спрямованості вказаних вікових категорій без істотної зміни показників у той чи інший бік – 53,9%, 52,5% і 54,7%; г) неповно сформованої здатності у студентів різного віку до повсякденного зреалізування конструктивної стратегії самоствердження, що кількісно становить менше, ніж дві третини від студентського загалу; д) посередні показники рефлексії змісту власної свідомості, перебігу і результатів своєї діяльності, а також рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми – відповідно 69,9%, 77,4% і 84,9%, хоча й у небездоганній повноті ситуаційного уможливлення за формою, змістом і внутрішньою організацією. Це означає, що переважна більшість студентів нездатні приймати себе, справлятися із власними емоціями, переживаннями,

а відтак неспроможні адекватно розуміти почуття інших людей. Вони схильні до конвенційних форм поведінки, конформізму, не впевнені у власних спроможностях, емоційно нестійкі, ригідні, здатні перекладати відповідальність на інших. Притаманний їм внутрішній неспокій, невпевненість у собі створюють страх перед невідомістю, відтак знижують готовність до сприйняття нового, неочікуваного. Дуже часто це вказує на схильність до афективної (здебільшого агресивної) реактивності.

Характерною стратегією поведінки є домінування. Це свідчить про труднощі у виборі ними адекватної, а тим більше оптимальної, лінії повсякденної поведінки, про послуговування ригідними схемами у взаємодії з найближчим оточенням, маніпулятивною стратегією поводження, яка виявляється у їх ставленні до партнерів не як до особистостей, котрі мають високу самоцінність, а як до специфічного матеріалу чи засобу для досягнення та реалізації своїх інтересів і задоволення власних потреб без урахування інтересів, волі та бажань навколишніх. Відтак при взаємодії вони не будуть намагатися віднайти індивідуальний підхід до розв'язання проблем, а швидше прагнутимуть формально виконувати свої обов'язки, використовуючи стандартні форми і схеми поведінки. Усе це спричинятиме труднощі у встановленні контактів у професійному довір'ї та повсякденному середовищі, у веденні конструктивного діалогу.

Отже, отримані результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що рівень толерантності студентів-майбутніх економістів не достатній для ефективної взаємодії в умовах продуктивного економічного співжиття, а тому професійна толерантність потребує цілеспрямованого формування шляхом створення відповідних психодідактичних умов.

У третьому розділі – «Емпіричне дослідження психологічних особливостей формування професійної толерантності майбутніх економістів» – на підставі результатів констатувального експерименту та з урахуванням вимог принципу «кватерності» визначено чотири групи експериментальних умов формування толерантності майбутніх економістів у процесі їхньої професійної підготовки (рис) і програмну схему такого формування, котра а) реалізує класичні умови експериментування щодо виокремлення незалежної і залежної змінних; б) дає часову розгортку експериментальних нововведень від вересня 2009 р. до липня 2010 р.; в) визначає етапи формувального психологічного впливу, що охоплює восьмимісячний термін цілеспрямованих емпіричних актів і дій, зорієнтованих на системоутворення толерантності як інтегральної особистісної риси студентів-економістів. У зв'язку з цим на базі ТНЕУ упродовж 2009-2010 рр. проведено психологічний формувальний експеримент. В експерименті взяло участь 45 студентів 1-го, 3-го, 5-го курсів, з яких було створено три експериментальні групи – по 15 осіб у кожній.

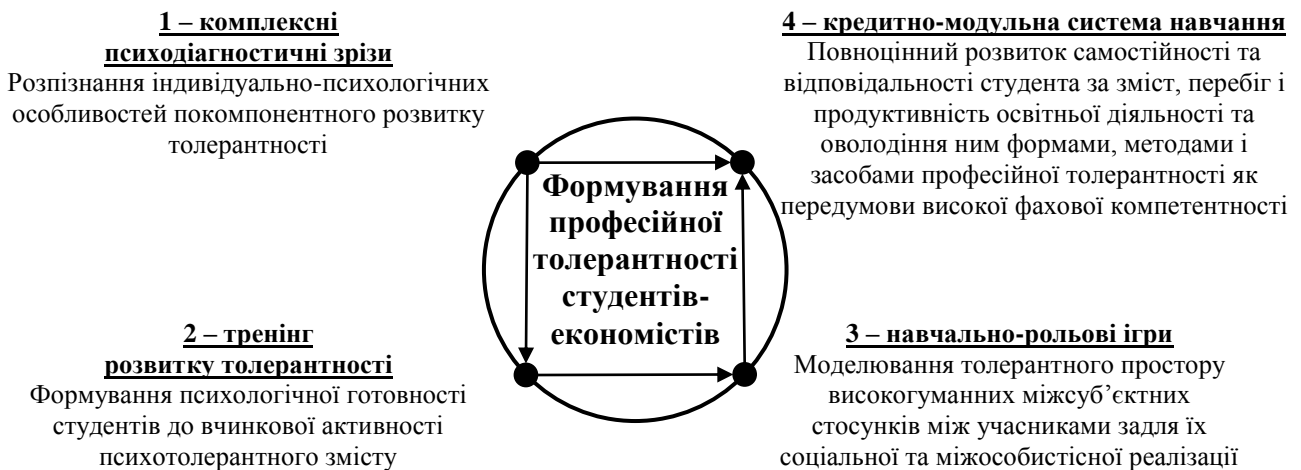

Рис. Експериментальні умови формування професійної толерантності майбутніх економістів

Виконання студентами-економістами двох серій комплексних психодіагностичних зрізів давало як розвивальний ефект (головно через новизну технології обстеження і стимульного матеріалу), так і суто психоформувальний, зважаючи на те, що вводило їх у послідовність ситуацій унормованої толерантної взаємодії із викладачем-психологом, іншими студентами і власним індивідуальним світом Я.

Програма тренінгу охоплювала вісім занять, що становили завершений освітній цикл толерантної взаємодії його учасників і забезпечувала умови становлення та розвитку професійної толерантності. Її мета полягала у формуванні в студентів-економістів готовності до толерантних психоформ. Завданнями тренінгу, зважаючи на аудиторний обсяг занять, було: ознайомлення з поняттями «толерантність», «толерантна особистість», «межі толерантності», а також обговорення формовиявів толерантності та

інтолерантності у сучасному суспільстві; підтримка почуття власної гідності, здатності до самоаналізу і самопізнання, навичок ведення внутрішнього продуктивного діалогу; збагачення спроможностей розуміти навколишніх, соціально сприймати та уявляти з позиції толерантності ситуації повсякдення; обґрунтування важливості дотримання принципів толерантності при взаємодії з різними людьми як запорука миру та гармонії на макро- і макрорівнях у соціумі; підвищення саморегуляційного потенціалу особистості, передусім у напрямку вироблення навичок вольового керування своїм психоемоційним станом; розвиток комунікативних навичок, делікатності і гнучкості у ситуаціях міжсуб'єктної взаємодії; освоєння конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій, вияву своїх переживань і почуттів без агресії, нетактовності, насильства; удосконалення вмінь вести змістовний діалог з навколишніми, підвищення власної самооцінки через отримання зворотного зв'язку та підтримки групи; постійне стимулювання особистісної рефлексивності як чинника професійної толерантності.

Основні напрямки тренінгової роботи задавалися особливостями професійної діяльності економістів, а тому закономірно програма пропонованого тренінгу складалася із IV блоків – пропедевтичного, самопізнавального, гуманістичного та асертивного. Під час роботи використовувалися різні прийоми і техніки, які дозволили вирішити поставлені завдання, а також різні тренінгові форми, взяті за принципом розширення соціальних контактів учасників (від індивідуальної роботи, особистісного самоаналізу через парну роботу, роботу в малих групах до масових форм).

Моделювання толерантного простору і створення умов для повноцінного спілкування в умовах ділової взаємодії досягалася за допомогою низки навчально-рольових ігор, у яких відтворювалися норми і цінності як людського життєреалізування, так і професійної діяльності. Вони давали змогу: а) ґрунтовно пізнавати та освоювати предметну реальність і соціальну дійсність, б) опрацювати та удосконалювати професійно значущі комунікативні вміння і навички гуманно повноцінного спілкування, в) активізувати мислєдіяльнісний потенціал кожного учасника під час взаємного обміну судженнями, артикульованими актами рефлексії почуттів, бажань, думок, смислообразів, г) активізувати перебіг інтелектуального, емоційного, морального та духовного розвитку кожного учасника. Водночас ігрове говоріння використовувалося нами як інструмент комунікації, що уможлиблював мотиваційно-процесний ефект.

Отож навчально-рольові ігри, ситуаційно згармонізовуючи мотиваційний, когнітивний, емоційний, поведінковий і рефлексивний складники мислєдіяльності, використовувалася нами не лише як чинник реалізації пізнавального, соціального і психосмислового потенціалу толерантності кожного учасника, а й як своєрідний психологічний еквівалент професійно зорієнтованої творчості студентів. І це закономірно, адже студентам доводилося увесь час перебувати в ігрових проблемних ситуаціях різного упредметнення – пізнавального, діяльного, комунікативного, рефлексивного. До того ж емпірично спостерігалася перенесення ними знань і досвіду з одних

таких ситуацій в інші, що головно забезпечувало усвідомлення адекватності умов навчання реальним обставинам застосування його результатів у майбутній професійній діяльності економістів. Тому робота в аудиторії якомога точніше імітувала умови ділового спілкування. Причому особистісне спілкування викладача зі студентами забезпечувало сприятливий емоційно-психологічний клімат у навчально-ігровій групі, індивідуальнісне самовираження та соціальне самоствердження, відкритість, емпатійність і змістову толерантність поведінки, спілкування, діяльності.

Четвертою, власне інтегральною, психодидактичною умовою розвиткового експериментування в нашому досвіді формування толерантності в майбутніх економістів є кредитно-модульна система (далі – КМС), що оргдіяльнісно відповідала принципам Болонської декларації і створила особистісно-вчинковий часопростір ВНЗ упродовж усіх десяти місяців навчального року. В показовому науково-освітньому досвіді ТНЕУ КМС – це цільова, відкрита і відносно завершена сукупність взаємозалежних циклів навчальної, виховної та освітньої розвивальної взаємодії викладачів та студентів, яка через дисциплінарні системи змістових модулів оптимізувала ситуаційний перебіг психокультурного розвитку особистості, відштовхуючись від традиційних засобів, форм і методів освітньої моделі, й водночас наповнила її психопрактику найважливішими знаннями, уміннями, нормами та цінностями, активізувала посферні індивідуальні здібності для постановки і розв’язання життєвих проблем і завдань. Завдяки майже безперервній активній участі студента у психомистецьки зорієнтованому освітньому дійстві, виконанню великих обсягів самостійної пізнавальної та проектної роботи і особистій відповідальності за цілі, процес, засоби і результат навчання відбувалося поетапне збагачення його досвіду суб’єктними, особистісними та індивідуальнісними ресурсами. Це забезпечувало повноцінний розвиток потенціалу студента, продуктивність його освітньої діяльності та оволодіння ним професійною толерантністю як передумовою високої фахової компетентності.

Після узагальнення емпіричних даних, що отримані під час формуально-психологічного експерименту, нами була відстежена розвиткова ефективність формувального впливу вищеописаних експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної толерантності як інтегральної особистісної риси майбутніх економістів, а також підтверджена результативність останньої під час практичного зреалізування. Відтак є підстави констатувати, що використання вищеназваних формуально-психологічних впливів для розвитку професійної толерантності сприяє:

- позитивній зміні і якісному збагаченню ціннісно-сміслової сфери студентів-економістів, а відтак формуванню їх мотиваційно-ціннісного компонента толерантності, що виявилось у сумарному збільшенні кількості студентів із високими ранговими оцінками таких термінальних цінностей, як «духовне задоволення» (87,94%), «активні соціальні контакти» (69,98%), «саморозвиток» (36,77%), «престиж» (9,02%), а також у сукупному зростанні показників за шкалами «спілкування» (13,9%) і «соціальна корисність» (13,6%);

- позитивній динаміці розвитку когнітивної складової толерантності студентів-економістів: кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності кардинально змінилася у сторону спадання: 11,6% у першокурсників, 7,6% у третьокурсників і 3,5% у п'ятикурсників, що знаходить відображення у вкрай позитивній динаміці (-58,6%, -51,6% та -47,9% відповідно); натомість різко зріс відсоток студентів із високим рівнем когнітивного компонента: у першокурсників він становить 28,0%, у третьокурсників – 43,3%, і п'ятикурсників – 59,5% (відповідно сумарне зростання дорівнює 17,8%, 26,0% і 31,6%);

- розвитку емоційно-вольового компонента толерантності студентів-економістів: емпіричні дані, отримані при вивченні самоприйняття, емпатії, врівноваженості, емоційної стійкості та психологічної спрямованості показують суттєве сумарне зростання кількості студентів із високим та дуже високим рівнями розвитку цих показників толерантності: 67,9% (емоційна стійкість), 35,5% (емпатія), 37,8% (психологічна спрямованість) та 40,1% (врівноваженість);

- позитивній перебудові у процесі реального життєздійснення студентів-економістів, а відтак суттєвому поштовху у сторону зростання рівня розвитку поведінкового компонента толерантності. Так, якщо до експерименту загальна кількість носіїв найефективнішої стратегії повсякденної поведінки – стратегії конструктивного самоствердження складала 57,8%, то після його завершення 84,5%, тобто кількісно приріст студентів з максимально толерантною життєактивністю сягнув 26,7%;

- якісній позитивній зміні інваріантів особистісного рефлексування студентів-економістів, що підтверджує зростання показників рефлексії змісту власної свідомості, перебігу і результатів своєї діяльності (сукупне зростання 18,8%, 46,6% та 17,7% відповідно), а також суттєві зміни показників рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми (81,2%).

Отже, зважаючи на отримані в формувальному експерименті результати, висновуємо, що впроваджені нами групи експериментальних умов формування професійної толерантності у майбутніх економістів зумовили її істотне покомпонентне зростання.

ВИСНОВКИ

1. За науковим упередженням толерантність вивчається з позицій різних наук і дисциплін (психологічна, юридична, правова, управлінська тощо), а за об'єктом нетерпимості обіймає зміст мислєдіяльного споглядання, перетворення, конструювання, рефлексії (міжособистісна, інтелектуальна, етнічна, конфесійна, міжкультурна, медична, міжпоколіннєва та ін.). У першому випадку є підстави виокремити рівні наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми (філософський, математичний, соціологічний, політологічний, педагогічний, етичний, психологічний, біологічний), у другому – методологічні підходи до розуміння і формування толерантності особи, групи, організації, соціуму, людства певної історичної епохи – аксіологічний, ідеально-типологічний, конфліктологічний, онтолого-

історичний, гносеологічний, ксенологічний, екзистенційно-гуманістичний, соціокультурний, вітакультурний. Причому останній утверджується в науковому пізнанні як метапідхід, оскільки предметом його рефлексії є інші підходи у самодостатності їх принципів, форм, методів і засобів культурного уможливлення.

Отже, толерантність – складне соціокультурне явище сучасного світу, що характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного, є важливою культурною умовою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, усталених і нових форм комунікативної взаємодії. Водночас толерантність – це активна життєва позиція, котра формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, виявляється в людському намірі досягнути порозуміння і гармонії різних мотивів, орієнтацій і думок без застосування сили. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу Я людини. Відтак професійна толерантність економіста визначається як інтегральна риса його особистості, яка охоплює гуманне ставлення до природного середовища і суб'єктного довкілля, ґрунтовні знання у сфері економіки суспільного виробництва, соціальні норми і цінності як основу виконання службових та громадянських обов'язків, уміння і навички ефективного ведення чітко упредметненої господарської діяльності, а також досвід здійснення діалогічної комунікації і продуктивної ділової взаємодії у формальних та неформальних спільнотах.

2. Толерантність – складне психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в комплексі мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, конативного і рефлексивного компонентів. Мотиваційно-ціннісний компонент толерантності пов'язаний із глибоким освоєнням терпимості як загальнолюдської цінності або філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються й приймаються до дії смисли добра, ненасильства, терпіння, смиренності. У цьому аналітичному розрізі провідне спонукально-регуляційне поле становитимуть мотиви допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводження, поступки, поблажливості, поваги і самоповаги.

Когнітивний компонент толерантності виявляється в умінні студента зрозуміти все те, що відбувається довкола, що мотивує й організує світобудову, охоплюючи й рефлексивну свідомість та діяльне мислення. Розуміння, крім того, сприяє перебудові особистісних смислів й утворює важливий момент особистісного зростання та самоактуалізаційного розвитку індивідуальності. Важливим при цьому є визнання складності, багатовимірності і нередукованого розмаїття оточення і власне інтерпретативної природи суджень про нього.

Емоційно-вольовий компонент толерантності студентів економічного ВНЗ передусім полягає в умінні переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а при роботі над собою сутнісно виявляється в емпатії, любові, інтересі та повазі до інших.

Поведінковий компонент толерантності охоплює систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, до певних форм учинкових дій, основою яких є порозуміння та співробітництво.

Рефлексивний компонент толерантності означає здатність особистості до усвідомленої перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів і водночас спроможність до соціально осмисленої поведінки і гуманних учинків.

На основі розробленої психологічної структури толерантності проведено констатувальний експеримент з вивчення особливостей розвитку зазначених компонентів у студентів-економістів. Встановлено, що для переважної більшості студентів-економістів характерний низький рівень толерантності і слабе змістове наповнення її структурних компонентів, а саме: недостатня значущість термінальних цінностей і домінування егоцентричних мотивів та мотивів неприйняття, байдужості, зневажання, низький рівень повноти розуміння толерантності як психокультурного явища, обмежений розвиток внутрішнього самоконтролю, що виражений нестриманістю, агресивністю, дратівливістю, байдужістю, емоційною нестійкістю, нездатність до повсякденного зреалізування конструктивної стратегії поведінки, відтак до вчинків, спрямованих на встановлення контактів, уникнення конфліктів або їх вирішення, низькі показники рефлексії змісту власної свідомості, перебігу і результатів своєї діяльності, а також рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми, відтак недостатня здатність до переосмислення неадекватних установок, ставлень, конструктів і вчинків.

3. Формуванню професійної толерантності майбутніх економістів сприяють такі групи умов: комплексні психодіагностичні зрізи, тренінг розвитку толерантності, навчально-рольові ігри та кредитно-модульна система. Формувальний експеримент підтвердив їх дієвість стосовно позитивної зміни психологічних особливостей розиткового функціонування професійної толерантності за кожним із її компонентів:

- мотиваційно-ціннісний: позитивна зміна і якісне збагачення ціннісно-сислової сфери студентів-економістів, що виявилось у сумарному відсотковому зростанні кількості студентів із високими показниками значущості термінальних цінностей (духовне задоволення, активні соціальні контакти, саморозвиток) і їх мотиваційного спрямування;

- когнітивний: кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності усереднено зменшилася більше ніж на половину, натомість істотно зріс відсоток студентів із високим і дуже високим рівнями;

- емоційно-вольовий: встановлена явно виражена позитивна динаміка зростання низки показників толерантності, а саме емоційної стійкості, рівноваженості, психологічної спрямованості та емпатійності;

- конативний: емпірично зафіксована як кількісна, так і якісна позитивна зміна у прийнятті та життєзреалізуванні студентами-економістами найефективнішої стратегії повсякденної поведінки – конструктивне самоствердження – після системи психоформувань впливів, а також

відсутність респондентів із яскраво вираженими стратегіями домінування і самопригнічення;

- рефлексивний: встановлена позитивна динаміка поведового зростання показників особистісної рефлексії (ситуативна, ретроспективна, проспективна) студентів-економістів від курсу до курсу і водночас якісно поліпшилося їхнє вміння рефлексувати перебіг спілкування і ділової взаємодії.

Перспективами подальшого розвитку є обґрунтування способів та прийомів психоформульовального впливу на стан толерантності учнів середніх загальноосвітніх шкіл; розробка у системі підготовки спеціалістів економічного профілю заходів, важливих для формування толерантності як складової їхньої професійної компетентності; удосконалення програми психолого-діагностичного дослідження толерантності спеціалістів різного фаху; з'ясування гендерних особливостей толерантної та інтолерантної поведінки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Шаюк, О. Я.** Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми / Ольга Шаюк // Психологія і суспільство : журнал / гол. ред. Анатолій Фурман. – 2010. – №1 (39). – С. 100–111.

2. **Шаюк, О. Я.** Толерантність як сутнісна характеристика професійного спілкування / Ольга Шаюк // Психологія і суспільство : журнал / гол. ред. Анатолій Фурман. – 2010. – №2 (40). – С. 169–177.

3. **Шаюк, О. Я.** Когнітивний компонент толерантності особистості / О. Я. Шаюк // Збірник наукових праць №55. Серія: педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Романишина Л. М. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2010. – С. 227–230.

4. **Шаюк, О. Я.** Мотиваційно-ціннісний компонент толерантності особистості / О. Я. Шаюк // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К.-Под. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 11. – С. 932–944.

5. **Шаюк, О. Я.** Емоційно-вольовий компонент толерантності / Ольга Шаюк // Освіта і управління : наук.-практ. журнал / гол. ред. Микола Дробноход. – 2011. – Т. 14. №1. – С. 104–110.

6. **Шаюк, О. Я.** Особливості психологічної структури професійної толерантності майбутніх економістів / Ольга Шаюк // Психологія і суспільство : журнал / гол. ред. Анатолій Фурман. – 2011. – №3 (45). – С. 28–65.

7. **Шаюк, О. Я.** Виховання толерантності у студентів на уроках іноземної мови у немовних вузах / Шаюк Ольга Ярославівна // Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період : збірник тез доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу [секція №12 «Комунікативні методи викладання іноземної мови у вищих навчальних закладах економічного профілю»] / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2007. – С. 132–134.

8. **Шаюк, О. Я.** Толерантність як професійна компетентність спеціалістів економічної сфери діяльності / Шаюк Ольга Ярославівна // Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період : збірник тез доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу [секція №11 «Комунікативні методи викладання іноземної мови у вищих навчальних закладах економічного профілю»] / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – С. 65–67.

9. **Шаюк, О. Я.** Ділове спілкування як складова професійної компетенції сучасного спеціаліста / Ольга Шаюк, Любов Мельник // Актуальні питання лінгвістики, літературознавства та інноваційної методики викладання іноземних мов : тези доповідей п'ятої всеукраїнської наукової конференції / оргкомітет : Юрій С. І., Задорожний З.-М. В., Ткачук В. Ю. [та ін.]. – Тернопіль : ТНЕУ, 2011. – С. 68–69.

АНОТАЦІЇ

Шаюк О. Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія». – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2011.

Дисертацію присвячено проблемі формування професійної толерантності у майбутніх економістів. Розкрито сутність та структуру зазначеної толерантності, проведено аналіз рівнів сформованості її компонентів (мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, конативного та рефлексивного) та охарактеризовано психологічні особливості її покомпонентного розвиткового перебігу у студентів-економістів від першого до п'ятого курсу. Встановлено психодидактичні умови формування професійної толерантності та розроблена програма їх реалізації, апробація якої дозволяє рекомендувати її для використання в навчально-виховному процесі ВНЗ економічного профілю.

Ключові слова: професійна толерантність, психологічні особливості, мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий, конативний та рефлексивний компоненти, студенти ВНЗ економічного профілю.

Шаюк О. Я. Психологические особенности формирования профессиональной толерантности у будущих экономистов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – «Педагогическая и возрастная психология». – Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого. – Хмельницкий, 2011.

В диссертации представлены результаты теоретико-экспериментального исследования проблемы профессиональной толерантности студентов-экономистов.

В работе предложен теоретико-методологический анализ видов, уровней, аспектов и подходов к изучению толерантности как социокультурного явления и как интегральной черты личности, а также представлены наиболее употребляемые в современном научном дискурсе определения и содержательно-смысловые инварианты термина «толерантность». Внимание сосредоточено на освещении сущности толерантности как общенаучной категории в аспекте аксиологических, идеально-типологических, конфликтологических, онтолого-исторических и других интерпретаций.

В контексте основных психологических направлений – экзистенциально-гуманистическая психология, когнитивная психология, психоаналитическая теория, бихевиоризм и психология поведения, психология личности – покомпонентно проанализирована психологическая структура и особенности толерантности у студентов-экономистов. Доказано, что это сложное психологическое явление, которое имеет специфическую структуру и рассматривается в комплексе мотивационно-ценностного, когнитивного, эмоционально-волевого, конативного и рефлексивного компонентов.

Мотивационно-ценностный компонент толерантности связан с ценностно-смысловой системой личности, в которой центральное место занимают ценности уважения к человеку как таковому, ценности его прав и свобод, равноправие при выборе мировоззрения и жизненной позиции, весомость ответственности за личную жизнь, признание аналогичных возможностей развития и самоутверждения у других людей; когнитивный – выражается в умении понять происходящее, то, что содержательно наполняет и организует мировоззрение, включающее проблемное сознание и деятельное мышление; эмоционально-волевой – состоит в умении преодолевать раздражительность, проявлять выдержку, самообладание и саморегуляцию, а при работе над собой выражается в эмпатии, любви, интересе и уважении к другим; конативный – охватывает сложную систему умений, норм и навыков, которые объединяют поведенческий репертуар личности и направлены на установление контактов, избегание непродуктивных конфликтов или продуктивное их разрешение; рефлексивный – означает способность к осознанной перестройке неадекватных установок, отношений, конструктов и поступков, а также умение осуществлять самоотчёт о происходящем вокруг.

Предложена схема экспериментально-диагностического исследования толерантности как взаимозависимость ее структурных компонентов, их психосмысловых характеристик, критериев активизации и производных от них показателей, конкретизированная системой методов и методик исследования. Она в деталях раскрывает основные шкалы измерения толерантности, как на этапе констатации, так и на этапе формирования.

Описаны результаты эмпирического исследования особенностей покомпонентного наличия толерантности у студентов 1-го, 3-го, 5-го курсов. Установлено, что для большинства студентов-экономистов характерен низкий уровень толерантности, но с тенденцией к возрастанию психосмыслового наполнения её структурных компонентов от 1-го к 5-му курсу.

Разработана программа формирования профессиональной толерантности, которая направлена на повышение уровня сформированности ее компонентов и реализована с помощью психодиагностической технологии, тренинговых занятий и учебно-ролевых игр в условиях кредитно-модульной системы образования. Её апробация на реальной выборке студентов дала положительные результаты: привела к повышению уровня сформированности мотивационно-ценностного, когнитивного, эмоционально-волевого, коннотативного и рефлексивного компонентов профессиональной толерантности, что свидетельствует о её эффективности и возможности широкого использования в воспитательной работе отечественных экономических вузов.

Ключевые слова: профессиональная толерантность, психологические особенности, мотивационно-ценностный, когнитивный, эмоционально-волевой, коннотативный и рефлексивный компоненты, студенты экономических вузов.

Shaiuk O. Y. Psychological peculiarities of formation of professional tolerance of future economists. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Psychology in speciality 19.00.07 – «Pedagogical and age psychology». – the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi. – Khmelnytskyi, 2011.

The thesis is devoted to the problem of formation of professional tolerance of future economists. The author revealed the essence and structure of the tolerance, as well as accomplished the analysis of its components (motivational and evaluative, cognitive, emotional and volitional, connotative and reflexive). The psychological peculiarities of its component adolescent anamnesis of the students of economic specialities ranging from the 1st to the 5th years were characterized. The psychological and didactical conditions of formation of professional tolerance were outlined; the program of their realization was devised. The approbation of the program facilitated its approval to be used within the educational process at economic universities.

Keywords: professional tolerance, psychological peculiarities, motivational and evaluative, cognitive, emotional and volitional, connotative and reflexive components, students of economic universities.